

**ԳԱՅԼԵՐԻ ԶՈՂԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՂԲՐՈՆՁԻԴԱՐՅԱՆ ԾԵՍ.
ՅՈԹԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱԿԱՆ ԴԵՐԸ**

Մեծ Սեպասարի սրբարանը վաղբրոնզիդարյան (մ.թ.ա. 28-26-րդ) եզակի հուշարձան է՝ գայլերի զոհաբերությունների նախնական՝ in situ պահպանվածությամբ: Սրբարանի հատակին՝ օջախ-կրակարանից արևմուտք՝ արևմտյան պատից 70սմ հեռավորության վրա, կարմիր քարերի աղեղնաձև դասավորությամբ կրակարանից անջրպետված, գտնվեցին զոհաբերված յոթ գայլերի զանգեր, որոնցից վեցը կողք կողքի դրված էին հատակին, բեկորային խեցեղենի և կրակի մնացորդների վրա, իսկ մեկը՝ առանձին, տարարնույթ անոթների բեկորները ծածկող փոքր սալի վրա: Գայլերի ստորին ծնոտները գտնվեցին սրբարանի հատակի տարբեր մասերից:¹

Հայտնի է, որ տաճարներում կատարվող ծիսակատարությունների ժամանակ եղել են նվիրաբերումներ: Դրա լավագույն ասպացույցը Չաթալ-Հույուկն է (մ.թ.ա. VIII-VII հազ.),² որտեղ յուրաքանչյուր սրբարան ուներ իր պահոցը՝ հաճախ սրբարանից բացված մուտքով:³

Մեծ Սեպասարի սրբարանում նվիրաբերումների վկայությունն են խեցեղենի առատությունը (տապակներ, կարասներ, կճուճներ, գավաթներ), նաև այլ իրեր (բրոնզյա մատանի և քորոց, ոսկորից ասեղ, քարից կոճակ, խխուճ, ձկան ոսկորներ):

Առանձնանում է խեցեղենի երկու խումբ: Մեկն օգտագործվել և կոտրվել է, մյուսը հավանաբար լիքն է եղել և թողնվել է տեղում: Սրբարանի արևմտյան կեսում՝ հարավային պատին մոտ, գտնվեցին կողք կողքի դրված ամբողջական վեց գավաթներ՝ փակված բերանքսիվայր դրված կարասով: Թեև գտնված ամբողջական անոթները դատարկ էին, սակայն այլ հնավայրերից հայտնի օրինակների բաղդատմամբ կարելի է ենթադրել, որ այստեղ պահվել է նվիրաբերված սննդամթերք:

Սրբարանում պահպանված նյութական մնացորդներով փաստված է, որ գայլերի զոհաբերության ծեսն ուղեկցվել է տարբեր արարողություններով: Ներկայացվող հողվածում քննության առարկա են գայլի պաշտամունքն ու զոհաբերության ծեսը և նրա բաղադրիչներից մեկը՝ յոթի խորհրդանշությունը:

Մեծ Սեպասարում կատարված գայլերի զոհաբերության ծեսի հետ կապված այս մանրամասների և հնդեվրոպական դիցաբանական ընկալումների, լեզվաբանության, բանագիտական նյութերի համադրմամբ ներկայացնենք նախ գայլի պաշտամունքը, զոհաբերության ծեսը և յոթի խորհրդանշական դերը:

Մինչև Մեծ Սեպասարում զոհաբերված յոթ գայլերի զանգերի հայտնաբերումը Հայաստանում գայլի պաշտամունքի հնագիտական հնագույն վկայությունները միջին և ուշբրոնզիդարյան հուշարձաններից հայտնաբերված տարբեր իրերն էին: Նշվածներից հնագույնը Ներքին Գետաշենի գտածոն է, որի վրա պատկերված են արու և էգ զույգ եղջերուներին հետապնդող զույգ արու գայլեր:⁴ Հայ մշակույթում գայլի

¹ Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, *Մեծ Սեպասարի 2006թ. պեղումները*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IX, Գյումրի, 2006, էջ 63:

² *История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческих цивилизаций. ч. 1, Месопотомия. М., 1983, стр. 52.*

³ J. M e l l a a r t, *Excavations at Catal-Hüyük*, 1962, vol XIII, 1963, p. 59.

⁴ Ա. Զ ա լ ա ն թ ա ռ յ ա ն, Ժ. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն, *Եզակի գյուտ Սևանա լճի ավազանից Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1969, թիվ 4, էջ 75-77: Դ. Արեշյան, 1990, նշվ. աշխ., էջ 84: Հ. Հակոբյան, 2007, նշվ. աշխ., էջ 34:

(շան) պաշտամունքի վկայությունները հասնում են մինչև միջնադար, արտացոլված են ինչպես հնագիտական նյութերում՝ դրոշմագարդ կարասների զարդանախշ գոտիների վրա,⁵ բանագիտական նյութերում,⁶ այնպես էլ մանրանկարչության մեջ:⁷

Գայլի պաշտամունքի հնագույն հետքերը պալեոլիթում են և, դատելով ծիսական քաղումներից կամ գայլերի գանգերն ի ցույց դնելուց, տվյալ ժամանակաշրջանում այն ծիսական կարևոր դեր է ունեցել:⁸ Պալեոլիթյան նկարների մեջ կա նախնական արվեստի չտարբերակված (սինկրետիկ) կենդանու պատկեր. արջ՝ գայլի գլխով և բիզոնի պոչով:⁹ VIII-VII հազարամյակներին են վերաբերում գայլերի հնագիտական հետքերը, որ հայտնաբերվել են լայնածավալ տարածքում՝ Առաջավոր Ասիա, ներառյալ Մայրցամաքային Հունաստան՝ Թեսալիա, արևելյան Փոքր Ասիա, Իրանական սարահարթ, Պաղեստին, նաև Հյուսիսային Եվրոպայի մի քանի շրջաններ, Անգլիա:¹⁰

Ըստ հնագույն դիցաբանական ընկալումների՝ աշխարհը պատկերացվում էր ծառի կամ նրա նման վեր սլացող ծիսական կառույցի տեսքով: Աշխարհի կենտրոնից բարձրացող Սրբազան առանցքը՝ ըստ արմատ, բուն, գազաթ համապատասխան հատվածների, բաժանված էր ստորին, միջին և վերին աշխարհների, և յուրաքանչյուր շնչավոր և անշունչ էակի, ըստ որոշակի դաստասման, հատկացված էր իր տեղը:¹¹ Միջին աշխարհը համապատասխանում էր Տիեզերական սյան կամ Սրբազան առանցքի միջին հատվածին, միավորում է աստվածներին, մարդկանց, ընտանի կենդանիներին ու վայրի չորքոտանիներին: Հնդեվրոպական սովորությունում, ի հակադրություն *Վերին* և *Ստորին* աշխարհների, *միջին աշխարհի* վայրի կենդանիները *Siunas huitar՝ աստվածների կենդանիներ* կամ *աստծո կենդանիներ* են կոչվում, ինչը խորհրդանշում է վայրի կենդանիների կարծես թե աստծուն, այլ ոչ թե մարդկանց պատկանելը (ի տարբերություն ընտանի կենդանիների):¹² Միջին աշխարհի կենդանիները կապված են որսի և ծիսակարգի հետ և դիտվում են աստվածների կենդանիներ: Այս շարքում է նաև գայլը:

Ծեսը հավատալիքի կամ առասպելի «բեմականացումն» է, և առասպելը հանդես է գալիս որպես կատարվող ծեսի հիմնավորում կամ բացատրություն: Դժվար է ասել՝ արդյոք ծեսն ընկած է առասպելի հիմքում, թե առասպելը ստեղծվել է որպես կատարվող ծեսի բեմականացում:¹³ Ծեսը գործողության վերածված սովորույթ է, որի նպատակը ինչ-որ գաղափար կամ զգացում արտահայտելն է: Ծեսի հետ անբակտելիորեն կապված է խորհրդանշանը, որը ծածկագիր է՝ ստեղծված որպես հաղոր-

⁵ Ֆ. Բ ա ր ա յ ա ն, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարդանախշերը, Եր., 1981, նկ. 31: Հ. Հակոբյան, Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի հիմնարկային ակունքները, Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ (միջազգային երկրորդ գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու), Եր., 2007, էջ 35, 36: Լ. Եզանյան, Դրոշմագարդ կարասներ Ըհրակից, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VI, Գյումրի, 2003, էջ 90:

⁶ Մ. Ա բ ե դ յ ա ն, Երկեր, հ. է, Եր., 1975, էջ. 94: Ա Ղանալանյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 121: Մ. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000:

⁷ Հայկական մանրանկարչություն, Վասպուրական (կազմեց, առաջարկը և ծանոթագրությունները գրեց Հ. Հակոբյանը), Եր., 1978, նկ. 85, Մատենադարան, ձեռագիր 4845, նկ. 87 (Ավետարան, 1604թ. Խիզան, Չեռ. N 6093):

⁸ А. С т о л я р, Происхождение изобразительного искусства, М., 1985, стр. 158, 169: Encyclopedie par l' image. La prehistoire, Paris, 1958, p. 43.

⁹ J. M a r i n g e r, The gods of prehistoric man. L., 1960, p. 71.

¹⁰ Т. Г а м к р е л и г з е, Вяч. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тб., 1984, т. II, стр. 497.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 485:

¹² Նույն տեղում, էջ 488:

¹³ С. Т о к а р е в, Обряды и мифы, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М., 1992, стр. 235.

դակցման միջոց և հավանաբար ծառայել է առաջին հերթին հոգևոր արժեքները փոխանցելուն և հասկանալի է եղել բոլորին: Յուրաքանչյուր խորհրդանշան ամփոփում է գաղտնագրված որոշակի գիտելիք՝ պարուրված պաշտամունքի թանձր քողով: Իսկ վերծանել խորհրդանշանը նշանակում է բացահայտել պաշտամունքի թաքնված կամ գաղտնագրված իմաստը, որն էլ ուղեցույց է եղել այս կամ այն ծիսակարգը կատարելիս:

Իսկ ի՞նչ է գոհաբերությունը. աստվածներին դիմելու ձև, որն արտահայտվում էր տարբեր գործողություններով. գոհաբերվող կենդանու մսի ծուխը բարձրացնելը մինչև աստվածներին հասնելը (*dhū -), կրակի մեջ հալած յուղ լցնելը՝ աստվածներին կերակրելու համար (* g' heu-, որից հայ. ձեւ, ձոյլ), մի բան հայցելը, որի իրավունքը կա (*prek'- որից հայերեն հարցանեմ), աղոթելը (* mel-d(h)-, *mel (th)-որից հայերեն «մաղթեմ» և այլն:¹⁴ Չոհաբերության միջոցով իրականացվող աստվածներ-մարդիկ փոխադարձ կապը բացահայտվում է ինչպես գրավոր աղբյուրների վկայություններում, այնպես էլ տարբեր ծեսերում և սովորույթներում:

Ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների՝ *Խասումաս* տոնի ժամանակ, երբ թագաժառանգը, շրջան կատարելով, հասնում էր որևէ սրբազան շենքի, գոհաբերություն էր կատարում աստվածներին: Նա «ուտելիք էր պահանջում», որը ծառայում էր նաև որպես զոհ (ամասում, խմիչքներ և այլն): «Ուտելիք-զոհով սնում էին աստվածներին», այն ուտում և խմում էին թագաժառանգը և ծեսի մյուս մասնակիցները:¹⁵ «Ուտելիքի և զոհի» համընկնումը բնորոշ է նաև խեթական մյուս բոլոր տոներին: Կենդանիները, տարբեր մթերքները, որ մենք կոչում ենք գոհաբերություն, խեթական ծիսական օրենքներում բնորոշվում են «նախաճաշել, ուտել» բառերով: Չոհաբերությունը դիտվում էր աստվածների և մարդկանց համատեղ խրախճանք, աստվածների հետ մարդկանց շփման հիմնական ձև:¹⁶ Այսինքն՝ զոհը միաժամանակ նաև ուտելիք էր: Միաժամանակ աստվածներին մատուցված գոհաբերություններն ընկալվել են որպես «փոխադարձ փոխանակություն», և աստվածներին գոհաբերած սնունդը ենթադրել է մարդկանց ուղարկվելիք սննդի առատություն: Խեթական տեքստերում բազմիցս նշվում է, որ այս կամ այն աստվածությանը մատուցված գոհաբերությունների ժամանակ մարդիկ իրենց նվիրատվությունների դիմաց ստանում էին ինչ-որ բան: Այս փոխադարձ փոխանակության խախտման դեպքում երկիրը կարող էր սովի մատնվել:¹⁷

Պարզելու համար, թե ինչպես և ինչ նպատակով կարող էր կատարվել գայլերի գոհաբերության ծեսը, նախ տեսնենք, թե ինչպես էր կատարվում գոհաբերության ծեսն ըստ հնագույն՝ խեթական գրավոր աղբյուրների: Ծեսը բաղկացած է իրար հաջորդող բազմաթիվ գործողություններից, որոնք փոխադարձ կապի մեջ են, նույն շրթայի տարրեր օղակներն են, և ցանկացած օղակի բացակայությունը խաթարում է ամբողջականի պատկերը: Ծեսի կառուցվածքի տարրերը, ըստ խեթական մի ծիսակարգի, հետևյալն են. «խոնարհվել, աղոթել, նստել/կանգնել, խմել/ուտել, գոհաբերություն կատարել, խոսել/աղոթել, բացականել, երգել, պարել, ծափ զարկել (ափերին), նվազել գործիքի վրա»:¹⁸ Թեև տարբեր ծեսերում դրանց քանակը տարբեր է, սակայն ընդհանուր հաջորդականությունը չի փոխվում, որը ցույց է տալիս ֆունկցիաների հիերարխիկությունը:¹⁹

Կենդանիներին մորթում էին, բաժանում մասերի (լյարդը, կրծքամասը, կրծոսկրերը, թիակները, գլուխը, կաշին, ոտքերը դիտվում էին ծիսականորեն մաքուր): Ըստ

¹⁴ Գ. Չ ա հ ո ի կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Եր., 1987, էջ 84:

¹⁵ В. А р г з и н б а, Ритуалы и мифы Древней Анатолии, М., 1982, стр. 45.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 45, 132:

¹⁷ Т. Г а м к р е л у г з е., Вяч. И в а н о в, նշվ. աշխ., էջ 701:

¹⁸ В. А р г з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 62:

¹⁹ Նույնը:

խեթական գրավոր աղբյուրների վկայությունների՝ ծիսականորեն մաքուր էին համարվում զոհի լյարդը, կրծքամասը, ուտերի մասը, գլուխը, կաշին և ոտքերը:²⁰ Որոշ մասերը, օրինակ, լյարդը տապակում էին և մատուցում բոլոր աստվածներին, և տապակություն է ստեղծվում, որ դրանք էին զոհի ամենակարևոր մասերը: Խեթական որոշ ծեսերում ընդգծվում է կենդանու ծիսականորեն մաքուր, այսինքն՝ զուգավորված չլինելու հանգամանքը:²¹ Ըստ այդմ՝ զոհ էին մատուցում միայն առաջնեկները՝ առաջին հատիկը, թխած առաջին հացը, ծնած առաջին գառը կամ այլ կենդանի, և զոհաբերված կենդանիները ձոն էին տարբեր աստվածներին:²² Ծեսի այս տարրը նաև քրիստոնեությանը անցած և, ըստ մովսեսական օրենքների, Աստծուն պետք է զոհաբերել բոլոր առաջին ծնունդների արուներին:²³ Խեթական ծիսակարգում ծիսականորեն մաքուր միսը մախատեսված էր միայն աստվածության համար, մարդուն այն արգելված էր: Չոհաբերության հնագույն ծեսի արձագանքն է հայոց մեջ նույնպես մատաղի համար առաջնածին և չզուգավորված արու գառ ընտրելը, որոշ շրջաններում նաև մատաղի հում միսը բաժանելը:²⁴

Ըստ խեթական պետության մայրաքաղաք Խաթթուսի սեպագիր տախտակներից հայտնի «*թագավորական*»²⁵ կոչվող ծեսերի նկարագրության՝ այդ ծիսական տոների գագաթնակետն այն տեսարանն է, երբ BIRU-ն՝ ոսկյա կամ արծաթյա կենդանակերպ՝ կենդանու որևէ մասը՝ գլուխը, վիզը կամ այլ մասը ներկայացնող անոթը լցնում էին զինով կամ գարեջրով, կտոր-կտոր մանրում էին հացը և խմում աստվածությունը:²⁶ Համապատասխանաբար զինին և այլ խմիչքները ծառայում էին կենդանու արյան փոխարինող, իսկ հացը՝ զոհաբերության մսին:²⁷ Թագավորն ու թագուհին, քուրմը խմելով կենդանակերպ այդ անոթից՝ ձեռք էին բերում աստծու էակի ուժը:²⁸ Ըստ Ե. Ֆորրերի և Ալփի՝ խեթական ծիսակարգում կենդանակերպ անոթը խորհրդանշում էր աստվածությունը, միաժամանակ նույն կենդանին ավելի վաղ շրջանում մարմնավորել է աստվածությունը:²⁹ Բացի կենդանակերպ անոթներից՝ նշվում են նաև յոթ այլ տեսակի անոթներ, որոնք օգտագործվում էին ինչպես հեղման, այնպես էլ ծիսական «*ըմպման*» համար:³⁰

Գայլի պաշտամունքի հետ կապված հնագույն ծիսակարգերը վկայված են խեթական գրավոր աղբյուրներում: Խեթական սովորույթները գրավոր վկայված մնուշներից ամենաարխայիկն են, որտեղ դեռ առասպելը և ծեսը տարանջատված չեն: Առասպելը պատմելու զուգահեռ՝ կատարվել է նաև ծիսական գործողությունը: Խեթական «Կիլամ» ծեսի ժամանակ նաև կատարվում էր թագավորի առջև սպասավորների ծիսական երթ՝ թանկարժեք մետաղներից պատրաստված վայրի տարբեր կենդանիների արձանիկներով: Առջևից տանում էին հովազի, այնուհետև գայլի և առյուծի արծաթյա արձանիկները, արջի ոսկյա արձանիկը, եղեգնուտի վայրի խոզի ոսկյա և վայրի ոչխարի արծաթյա արձանիկները:³¹ Ծիսական երթի մեջ կենդանիների հերթա-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 41:

²¹ В. А р г з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 66:

²² О. Г е р н н и, Хетты. (По следам изучения культуры Востока), М., 1987, стр. 147.

²³ U u t u v a d w z n i g, Հին Կտակարան, Օրինաց, 2, 15:

²⁴ Գ Ա Ն, հեղինակի գրառումներից, Աշոցք:

²⁵ В. А р г з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 3:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 63:

²⁷ Նույնը:

²⁸ E. F o r r e r, Das Abendmahi in Hatti-Reiche. - Actes du XX Congres International des Orientalistes. 1938, Louvain 1940, էջ 127: В. А р г з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 63:

²⁹ В. А р г з и н б а, նշվ. աշխ., էջ 63:

³⁰ Նույնը:

³¹ Նույն տեղում, էջ 30:

կանությունը, ինչպես նաև արձանիկների ոսկյա կամ արծաթյա լինելը շեշտելը հավանաբար կապվել է տվյալ կենդանու ծխական առաջնայնության հետ: Ծեսի մասնակիցները պարում էին, ծափ զարկում և խաղում-նվագում, կրկնօրինակում էին կենդանիների վարքի ձևերը: «Կիլամի» նախնական իմաստն է «շուկա, շուկայական գին»: Ինչպես ծեսի նկարագրությունը, այնպես էլ անվանումը մեկնաբանվում են որպես «պտղաբերության աճի նպատակին ծառայող փոխանակման զարնանային շուկա»:³² «Կիլամ» ծեսը միակը չէ, երբ կրկնօրինակվում էին կենդանիների վարքի ձևերը. ծխակարգի ժամանակ «շնային մարդիկ» հաճախ ոռնում էին, կամ «գայլային մարդիկ» պարում էին: Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, թե խեթական ծեսերի ժամանակ «շան», «գայլի» և այլ պարեր կատարելիս մարդիկ կրում էին դիմակ կամ այն կենդանու մորթին, որին ներկայացնում էին:³³

Խեթական ծեսին համահունչ է Հին Հռոմում կատարվող «Մամուտալիա» կոչվող տոնը, որի բովանդակությունը հետևյալն է. քաղաքից մահակների հարվածներով վտարում էին մորթի հագած մարդուն: Նրա անունը հնչում էր Մամուտիուս Վետուրիուս (Mamurius Veturius), որը սովորաբար մեկնաբանվում է որպես «ծեր Մարս»:³⁴ Ծխակարգի բովանդակությունը հին տարին և ձմեռը քշելն էր: Մարսը համապատասխանում է ձմռան և մահվան հետ կապված սլավոնական Մարենային:³⁵

Գայլի մորթի հագնելը կամ գայլի խրտվիլակով շրջելը Եվրոպայի մի շարք ժողովուրդների մոտ կատարվում էր աշուն-ձմեռ ժամանակահատվածում, իսկ դեկտեմբերը (երբ կատարվում էր հողի աստծուն ձմեռային քնի ուղեկցելու տոնակատարությունը) կոչվում էր «գայլի ամիս»:³⁶ Լուպերկալիաները հովիվների մաքրագործման և պտղաբերության տոներ էին և հավանաբար կապված են եղել գայլի պաշտամունքի հետ: Լուպերկները Ֆավնուսին զոհաբերում էին շուն և այծ: Լուպերկ աստվածն այնուհետև ձուլվել է Ֆավնուսի հետ և պաշտվել գյուղացիների կողմից, որպես անասնապահության և գյուղական կյանքի հովանավոր:³⁷ Լուպերկ (Luperci) անվանումը, համաձայն տարածված բացատրության, կազմված է lupus-(գայլ) և arcere բառերից:³⁸ Լուպերկալիաներին իր բնույթով և ծեսի իրականացման ժամանակով համահունչ է արխագների մի տոն, որը կատարվում էր փետրվարի վերջին, որի ժամանակ աղոթում էին դիցաբանական «շների հովանավորին»: Ենթադրվում է, որ այն ծագում է հողի աստծու պաշտամունքից:³⁹ Բերված տոներին համահունչ է հայոց Բարեկենդանը, որը, ինչպես ցույց են տալիս մատենագիտական տվյալները և ազգագրական նյութերը, կապված է մարտ ամսվա հետ: Բարեկենդանի տոնակատարության ժամանակ պարտադիր էին կենդանիների փոխակերպումներով պարերը: Բուն Բարեկենդանի երեկոյան տներում հայտնվում էր մեյմունը, որը պարտադիր դիմակ էր կրում, և դիմակավորելիս աշխատում էին նմանեցնել պառավ սատանայի, հրեշի, դևի, շվուտի:⁴⁰

³² В. А р г з и н б а, *նշվ. աշխ.*, էջ 39:

³³ Նույնը:

³⁴ Նույնը տեղում, էջ 43:

³⁵ В. В. И в а н о в а, В. Н. Т о п о р о в, *Исследования в области славянских древностей.* М., 1974, стр. 196.

³⁶ А. Г о л а н, *Миф и символ*, М., 1992, стр. 197.

³⁷ Е. Ш т а е р м а н, *Фавн, МНМ, Энциклопедия, т. 2, М, 1992, стр. 556.*

³⁸ Вяч. Иванов, *Сходные черты культа волка на Кавказе, в Древней Малой Азии и на Балканах.* в кн: *Кавказ и Среднеземноморье, Caucasicca—Mediterranea*, Тб., 1980, стр. 59.

³⁹ А. Г о л а н, *նշվ. աշխ.* էջ 195:

⁴⁰ Ա. Օ դ ա թ ա շ յ ա ն, *Անանորդի հայ ժողովրդական տոնացույցում, Հայ ազգագրություն և քանակություն*, հ. 9, Եր., 1978, էջ 34:

Մեծ Մեպասարում փաստված գայլերի զոհաբերության, խեթական «Կիլամ» ծեսի, լուսերկայիաների, արխազական տոնի, հայոց Բարեկենդանի տարրերի համադրումը հանգեցնում է հետևյալին. գայլերի զոհաբերության ժամանակ կատարված զործողությունները եթե խեթական ծիսակարգում փոխարինվել են կենդանակերպ անոթներով ծիսական երթի, ապա լուսերկայիաներում և հայոց Բարեկենդանին կատարվող պարերում պահպանվել են խորհրդանշական դիմակներով կատարվող պարերի ձևով: Այսինքն՝ խեթական ծեսում նկարագրված ծիսական երթը ծիսական պար է: Հայոց Բարեկենդանի տոնի ընթացակարգը խեթական ծեսի պահպանված հատվածների նկարագրության հետ համադրելիս ակնհայտ է դառնում հետևյալը: Բարեկենդանը մի շարք հատկանիշներով (տոնի համընդհանուր բնույթը՝ տարբեր խավերի մարդկանց մասնակցությունը, նվիրատվությունները, զոհաբերությունը (=մատաղ), խրախճանքը, կնոջ փոխակերպումներով տղամարդկանց պարերը և ծիսականացված մյուս զործողությունները) մերձեցնում է «կիլամ» խեթական ծեսին, որը նույնպես կատարվում էր զարմանք:

Աստվածներին զոհաբերություն մատուցելով՝ մարդը ոչ միայն հզոր ուժի առջև երկյուղածությամբ խոնարհվում էր, այլ նաև իր վերաբերմունքով սիրաշահում և անպայման ինչ-որ բան ակնկալում: Աստծուն տալու և աստծուց ակնկալելու փոխադարձության ակտը ցանկացած զոհաբերության հիմքում է: Այն աստվածների կերակուր է համարվել, և զոհի միսը կամ եփում էին քաղարներում կամ խորովում կրակի վրա:⁴¹

Խեթական «Թագավորական ծեսերի» նկարագրությունը ներկայացնող տախտակներից հայտնի է «Թագավորին փոխարինելու» ծիսակարգը, երբ գերուն օծում էին յուղով, և քազավորը, դիմելով աստվածության, ասում էր. «Նայի՛ր, սա քազավորն է: Թագավորելու անունը ես նրա վրա եմ դրել... Այնք նրա չար նշանակ լինելը: Եվ գնացե՛ք այդ փոխարինմանը»: Այնուհետև գերուն տանում էին այն երկիրը, որտեղ նրան գերի էին վերցրել, իսկ քազավորը կատարում էր մաքրագործման ծես և դիմում աստվածներին. «Նայե՛ք, Արևի երկնային աստվածությանը և երկրի աստվածություններին ես իմ փոխարեն տվեցի փոխարինող: Նրան դուք վերցրե՛ք, իսկ ինձ բաց թողե՛ք»:⁴²

Նման մեկ այլ ծես է խեթական քազավոր Մուսիլին աֆագիայից՝ խոսելուն խանգարող հիվանդությունից բուժելը, որի մեջ արտացոլված է քազավորի մեռնելու և վերածնվելու մոտիվը: Թագավորի «մահը» արտահայտվում է նաև նրա անօտարելի սեփականություն սեղանի, ամանի, անկողնու, տոնական հագուստների, մարտակառքերի և զենքերի օտարման ծեսում: Մուսիլիի ծիսական «մահից» հետո «ծնունդը» իրականացվում է մաքրագործող լվացումով:⁴³ Ակնհայտ է ծեսի միջոցով քազավորի նորացումը: Նորացման նման տոնը հավանաբար զուգադիպել է աստղագիտական կոնկրետ երևույթի՝ երկնականարից լուսատուի անհետացման հետ, որը ծեսում կոչվում է «մեծ աստղ» կամ «արևային մեծ աստվածություն»: Ծեսը կատարելիս արտասանում էին. «Դուք քազավորին պահպանե՛ք, նրա աչքերը պահպանե՛ք, նրա հիվանդությունը վերցրե՛ք... նրա գլխացավը վերցրե՛ք, մարդու չար խոսքերը վերցրե՛ք, ծնկների ցավը վերցրե՛ք, սրտի հիվանդությունը վերցրե՛ք»: Այնուհետև հետևում են «մեծ աստղին» և «լեռանն» ուղղված հետևյալ խոսքերը. «Ծագի՛ր (բարձրացի՛ր), մե՛ծ աստղ»: Այդ կոչից հետո քազավորը բարձրանում էր լեռան վրա և բարձրացնում «արևային մեծ աստվածությունը»:⁴⁴

⁴¹ Л. В у л л у, Ур халгеев, М., 1961, с. 110; Է. Խանգաղյան, Կ. Մկրտչյան, Է. Պարսամյան, Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 123:

⁴² Նույն տեղում, էջ 107:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 108:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 109:

Նմանատիպ մեկ այլ ծես է Ամոն աստծուն երկրպագողների կողմից (ովքեր խոյը համարում էին սուրբ կենդանի և նրան չէին զոհաբերում) տարին մեկ անգամ խոյ սպանելը: Խոյին սպանում էին, քերթում և մորթին հազգնում աստծու արձանին: Այսինքն՝ խոյն իֆրը, Ամոնն էր: Այս խոյին նրանք ողբում էին ու թաղում դամբարանում:⁴⁵ Հետևաբար խոյին սպանում էին ոչ թե որպես զոհաբերվող կենդանու, այլ աստվածամարդուն ծերունական զառամյալությունից զերծ պահելու համար: Մեծ Մեպասարում իրականացված գայլերի զոհաբերությունը նույն ծեսի հնագույն օրինակն է:

Ծեսի ժամանակ կատարվող յուրաքանչյուր գործողություն ունի որոշակի իմաստ, և գայլերի զոհաբերության ծեսում գլուխների անջատումը մարմնից ծեսի խորհրդանշական տարրերից մեկն է:

Գայլ-շուն դիցաբանական ընդհանրության փաստումն են ծիսական անոթների մեջ թաղված շան կամ շների գլուխները, որոնք հայտնի են Բակտրիայի և Մոզդի մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակով թվագրվող թաղումներից:⁴⁶ Շները հաճախ առանց գլուխների են վիկինգների թաղման նավակներում:⁴⁷ Պիտի ենթադրել, որ գլուխները թաղվել են առանձին: Նախնիների Մոխրաբլուրի թիվ 12 դամբարանում գտնվել է շան գանգ:⁴⁸ Արթիկի մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերի թիվ 100 դամբարանում՝ թասի մեջ, գտնվել է կենդանու գանգ, ենթադրվում է՝ շան:⁴⁹ Շան գլխի հետ թաղումներ կան շների գլուխների առանձին թաղումներ հայտնի են Բենիամինից,⁵⁰ Շիրակավանից⁵¹ և Արեգնադենից:⁵² Բերված օրինակները ցույց են տալիս գլխի ծիսական առանձնակի կարևոր դերը, որից էլ բխում է դեռևս պալեոլիթում գայլերի գանգերն ի ցույց դնելու սովորույթը, իսկ ավելի ուշ մաս՝ զոհաբերության ծեսի ժամանակ գլուխը մարմնից անջատելը և առանձին թաղելը:

Սրբարանում գայլերի միայն գլուխները թողնելը կենդանու այդ մասի հատկացումն է աստվածությանը: Ինչպես տեսանք, խեթական ծիսակարգում աստվածությանը նվիրաբերում էին զոհի գլուխը, կաշին և ոտքերը: Հայաստանում «վիշապների» վրա երբեմն պատկերված են զոհաբերված ցլերի գլուխը, կաշին և ոտքերը:⁵³ Ծեսն անցել է մակ քրիստոնեությանը, և հայոց մեջ կար եկեղեցուն մատաղի կենդանու գլուխը, կաշին ու երկները (առջևի ոտքերը) նվիրելու սովորույթ:⁵⁴ Սուրբ մասունքը՝ գայլերի գլուխները սրբարանում թողնելը հավանաբար Մեծ Մեպասարի տեղաբնիկ հնդեվրոպական բնակչության հավատալիքներից և պաշտամունքից բխող ծիսական զոհաբերության ժամանակ իրականացված գործողությունների ավարտն է:

Գայլ զոհաբերելով՝ նախնադարյան մարդը հավատացել է, որ ձեռք է բերում ոչ միայն նրա ֆիզիկական հատկությունները, այլ նաև աստվածային էության մի մասը:

⁴⁵ Չ. Ֆրեդրիկս, *նշվ. աշխ.*, էջ 588:

⁴⁶ Б. Л и т в и н с к и й, А. С е г о в, *Культы и ритуалы Кушанской Бактрии, Погребальный обряд*, М., 1984, стр. 161–162.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 163-164:

⁴⁸ О. А б и б у л л а е в, *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР*, Баку, 1982, стр. 46, 49.

⁴⁹ Т. Х а ч а т р я н, *Арктикский могильник*, Ер., 1979, стр. 34.

⁵⁰ Л. Ե գ ա ն յ ա ն, 1998, *նշվ. աշխ.*, էջ 44-56:

⁵¹ Ф. Т е р - М а р т и р о с о в, Г. К а р а х а н я н, *Раскопки поселения и некрополя античного Шуракавана*, ԳԱԱ ՇՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 19:

⁵² Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, *Հնագիտական հետախուզություն Շիրակում, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզներ*, Եր., 1991, էջ 84-86: Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, 2010, էջ 114:

⁵³ Է. Խ ա ն զ ա դ յ ա ն, *Լճաշենի վիշապը, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի*, Եր., 2005, էջ 86:

⁵⁴ Մ. Ա թ ի ղ յ ա ն, 1975, էջ 166:

Գայն աստվածություն էր, իսկ աստվածությանն սպանելով՝ հաղորդվում էին նրան՝ ներառելով աստվածայինը:

Իսկ ինչո՞ւ են գոհաբերվել յոթ գայլեր: Յոթը մոզական թիվ է, որը, ըստ Միլլերի, ստացվել է երեքի և չորսի գումարից և բնորոշում է տիեզերքի ամբողջականության գաղափարը:⁵⁵ Այս ընդհանրացնող ձևակերպմամբ հանդերձ, կարևոր է, թե հատկապես դիցաբանության մեջ և ծեսերում ինչպես է արտահայտվում յոթ թվի խորհրդանշական իմաստը: Յոթը աստվածությունների հատուկ խմբի կամ դիցաբանական կերպարների թիվն է: Օրինակ, իսրայելական մի ծեսի ժամանակ, որ կատարում է թագուհին Արիննա քաղաքի Արևի աստվածուհու համար, գոհաբերվում է յոթ գառնուկ:⁵⁶

Հին Միջագետքում հաստատված էր յոթնօրյա շաբաթ, և օրերը նվիրված էին անգնեն աչքով տեսանելի երկնային մարմիններին՝ Արևին, Լուսնին, Մարսին, Մերկուրիին, Յուպիտերին, Վեներային, Սատուրնին: Դա պայմանավորված էր յոթի ծիսական թիվ լինելով: Յոթ թվի ծիսական իմաստը պահպանված է Շեյխի Չինգիլի ժայռապատկերներում, որտեղ «...երկնային մարմինների յոթնամյա համասեռ խմբերը հանդես են գալիս ցույլ, այծի, այծեղջյուրի, խոյի հետ...հանդիպում են երկնային մարմինների այնպիսի խմբեր, որոնց միավորների քանակը կազմված է յոթի տարբեր գումարներից»:⁵⁷ Յոթի խորհրդանշական իմաստն արտացոլված է նաև պաշտամունքային կառույցների ճարտարապետական լուծումներում: Երկնականարի յոթ մուրրակներին են համապատասխանում Բարսիպի (Բարելուսից ոչ հեռու) տաճարի ավերակների աստիճանները, որոնք ներկված են սև, սպիտակ, բաց կարմիր, կապույտ, վառ կարմիր, արծաթագույն, ոսկեգույն, այսինքն՝ յոթ մուրրակների գույներով՝ ընդգրկելով նաև արևն ու լուսինը, իսկ աշտարակի ոսկե սայրն ուղղված էր արևի կողմը, արծաթե սայրը՝ լուսնի:⁵⁸ Յոթ գույնի էին ներկված նաև Դուր-Շարուկիինի (աքքադական Մարզոնի ամրոցի) տաճարի յոթ աստիճանները:⁵⁹ Յոթի խորհրդանշական իմաստի վկայությունը պահպանված է նաև սրբարաններում անուշահոտ յուղեր և խունկ ծխելու սովորույթի մասին Ուրի III դինաստիայի հավատացյալների գոհաբերությունների նկարագրության տեքստում.«Ես յոթ տեսակի անուշահոտ յուղեր...այրում էի յոթ կրակարանների վրա...»:⁶⁰ Յոթ լուսատուների պաշտամունքին էր նվիրված Մեծամորից հայտնաբերված յոթփողանի կանթեղը, որը կապվում է յոթ լուսատուների հետ, որոնցից սպասվում էր երջանկություն:⁶¹ Հին հնդկական սովորույթներում, յոթի խորհրդանշական դերով պայմանավորված, թագավորությունը բնութագրվում է որպես յոթ անդամներից բաղկացած կառույց, թագավորության «անդամները» (պետական ինստիտուտները)՝ թագավորի մարմնի մասեր:⁶²

Հունաստանում կառույցները, գործիքների շափերը և լարերի քանակը մի կողմից՝ և տոների հարաբերակցությունը մյուս կողմից՝ սերտորեն կապված էին երկնային լուսատուների մասին պատկերացումների հետ: Եվ ըստ այդմ՝ քնարի երեք լարերը համապատասխանում էին տարվա երեք եղանակներին, սիստրայի չորս առանցքները՝ չորս տարերքներին, յոթ օկտավաները՝ յոթ մուրրակներին և շաբաթվա յոթ օրերին:⁶³

⁵⁵ В. Т о п о р о в, Числа, МНМ, Энциклопедия, т. 2, 1992, стр. 630.

⁵⁶ В. А р г з и н б а, *Նշվ. աշխ.*, էջ 25:

⁵⁷ Հ. Մ ա ղ ա ի ռ ը յ ա ն, *Գիտությունն սկսվում է նախնադարում*, Եր., 1978, էջ 191:

⁵⁸ Э. Ц е р е н, *Библейские холмы*. М., 1966, стр. 110.

⁵⁹ Է. Վ ի ա ն գ ա ղ յ ա ն, Կ. Մ կ ը ա չ յ ա ն, Է. Պ է տ ը ը յ ա ն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 130:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 123:

⁶¹ Նույն տեղում., էջ 129:

⁶² В. Н. Р о м а н о в, *Древнеиндейские представления о царе и царстве — Вестник Древней Истории*, 1978, №4, стр. 30. В. А р г з и н б а, *Նշվ. աշխ.*, էջ 23:

⁶³ А. Р. Д е м и р х а н я н, Б. А. Ф р о л о в, *Ритм и символ в первобытном искусстве*, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1986, №3, էջ 162:

Յոթը հատկապես կարևոր էր առաջին հերթին որպես սրբազան թիվ, որ խորհրդանշում էր կատարելություն, մաքրություն և կապվում էր արևի, լուսնի և դեռևս հնում մարդկանց կողմից նկատված, անզեն աչքով տեսանելի մոլորակների քանակի հետ: Յոթը խորհրդանշում է կենաց ծառի հիմքը, շաբաթվա օրերի քանակը և այլն: Առասպելաբանության մեջ յոթի խորհրդանշական իմաստն է ընկած է բազմաթիվ յոթնաբաժանումներում, որոնցում ամփոփված են յոթի՝ տիեզերքի ամբողջականությունը խորհրդանշող թվի պահպանմամբ կատարված ծիսական գործողություններ: Դրանք արտացոլված են Արտավազդի շրթաներն ամրացնող դարբնի հարվածներում, հոգեհացի միսը յոթական մարդուց բաղկացած խմբերով ուտելու, մատաղը յոթ տուն բաժանելու, Համբարձման տոնին յոթ աղջիկների ծպտված լոզանքի, յոթ աղբյուրից յոթական բուռ ջուր վերցնելու, յոթ ծաղկաթերթիկների և այլ յոթնյակներում:

Այսպիսով, հնագիտական նյութի և բերված ծիսակարգերի համադրումը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. III հազարամյակում Մեծ Մեպասարում կատարված գայլերի գոհարերությունը տիեզերական կարգուկանոնի կայունության ապահովման, բնության վերածնունդի նվիրված ծես է:

РИТУАЛ ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ ВОЛКОВ. КУЛЬТОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЧИСЛА СЕМЬ

___ Резюме ___

___ Л. Еганян ___

При раскопках святилища на вершине горы Мец Сепасар были открыты остатки жертвоприношения волков: черепа семи волков разделенными нижними челюстями. В святилище вместе с многочисленной разбитой керамикой найдено также семь целых сосудов (шесть горшков закрытые большим карасом).

В статье в контексте хеттских письменных источников и индоевропейских обычаев выявлено ритуальное значение жертвоприношения волков и значение числа семь в ритуале.

На территории обитания индоевропейских племен культовая и ритуальная значимость волка отражена в древнейших индоевропейских традициях. Волк играет особую роль выступая в качестве воплощения сакральных качеств. Мотив смерти и обряд связан культово-мифологическими представлениями о божестве. Жертвоприношение по своему приурочено празднованию пробуждения бога земли и совершалось как магическое действие для восстановления природы, а число семь символизировало целостность вселенной.